

Každodennosť v prostredí malého mesta. Roky 1945/1968–1989 v spomienkach najstaršej generácie / Everyday life in a small town environment. The years 1945/1968–1989 in the memories of the oldest generation

Ivica Štelmachovič Bumová

Abstrakt

Východiskom výskumu sú rozprávania informátoriek, ktoré zažili koniec druhej svetovej vojny ako deti, alebo sa narodili počas vojny (či krátko po nej). Analýzy naratívov ukazujú, že ich hodnotenia prelomových historických udalostí, ktoré sa premietali aj do ich spoločenského či ekonomického života a hodnotového systému, sú podmienené aj touto skúsenosťou z raného života. Generácia, ktorá na vrchole svojho profesionálneho života v strednom veku (30 až 40 rokov) zažila nástup normalizácie, kriticky posudzuje spoločensko-ekonomické zmeny po roku 1989.

Abstract

The starting point of the research are narratives of women informants who experienced the end of the Second World War as children, or who were born during (or shortly after) the war. Analysis of their narratives shows that their assessment of the groundbreaking historical events, which were also reflected in their social or economic life and value system, are also conditioned by this early life experience. The generation, that experienced the onset of the era of normalization at the peak of its middle-aged professional life (at the age of 30 to 40), critically assesses the socio-economical changes after 1989.

Kľúčové slová: Socializmus; normalizácia; spôsob života; orálna história; životné stratégie; sociálny kapitál.

Key words: Socialism; normalisation; way of life; oral history; life strategies; social capital.

Úvod

Predkladaná materiálová štúdia je pilotným výstupom z projektu *Súčasný obrazy socializmu*.¹ Je zároveň aj mojím čiastočným návratom k problematike malého mesta² a éry socializmu v podmienkach Slovenska. Pri analýzach terénnych dát sa budem opierať aj o historiografické výskumy a poznatky, ktoré som nadobudla výskumom obdobia po skončení druhej svetovej vojny až do konca osemdesiatych rokov 20. storočia.

Skúmaná lokalita

Terénny výskum som realizovala v malom cca dvadsaťtisícovom vinohradníckom meste neďaleko Bratislavy. Lokalita, korene ktorej siahajú do skorého 13. storočia, bola do roku 1945-1946 etnicky zmiešaná. Žilo v nej nemecké, slovenské, židovské, menej maďarské obyvateľstvo. V rokoch 1945-1946 boli miestni Nemci a Maďari vysídlení v rámci repatriácií do domovských krajín a etnická skladba sa zmenila v prospech slovenského etnika.

Väčšina participantiek³ na projekte pochádzala zo skúmaného prostredia. Niektoré z nich prežili časť života mimo výskumnej lokality (spomínali napr. Banskú Bystricu, Ružomberok). Tri dochádzali v určitých etapách svojho profesijného života za prácou do blízkeho hlavného mesta Slovenska – Bratislavy.

Môj výskum bol pôvodne cielený na reprezentantky z rôznych sociálnych a profesijných skupín z majoritného slovenského prostredia⁴, ktoré v súčasnosti reprezentujú 96% obyvateľov mesta. V teréne sa však ukázala rôznorodosť etnického pôvodu rodín informátoriek. Spomínali české, nemecké či maďarské prostredie u starých rodičov, v jednom prípade aj židovský pôvod otca.

Zhodou okolností ide o skupinu šiestich ženských informátoriek, v ktorej prevažujú predstaviteľky najstaršej generácie narodené pred a na sklonku druhej svetovej vojny alebo počas nej a jedna narodená po vojne.⁵ Počas svojho profesijného

¹ Štúdia vychádza z projektu APVV I60345 *Súčasný obrazy socializmu/Current Images of Socialism*.

² Napr. BUMOVÁ, Ivica. (Dis)kontinuita hodnôt na príklade jednej židovskej rodiny: (v kontexte historických zlomov 1938/39, 1948, 1968, 1989). In: PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.) *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2009, ISBN 978-80-88997-42-9, s. 345-362. BUMOVÁ, Ivica. Transformácia politického kapitálu v mikroštruktúre mesta (Dolný Kubín v rokoch 1900-1950). *Slovenský národopis*, r. 52, č. 1/2004, s. 1-31 a. i.

³ Pri získavaní participantov na výskum boli pôvodne oslovení aj potenciálni mužskí informátori, o spoluprácu ale neprejavili záujem.

⁴ Moje výskumy sa doteraz orientovali na problematiku židovskej komunity na Slovensku. Aj preto bola táto téma pre mňa výzvou zaznamenať prežívanie socializmu cez naratívy predstaviteľiek z majoritnej spoločnosti.

⁵ Pôvodným zámerom príspevku bolo porovnať skúsenosti najstaršej generácie informátoriek a ich po-

života pôsobili v stredných profesijných (úradníckych) pozíciách, v zdravotníctve a jedna informátorka v riadiacej funkcii v školstve. Ako nosnú výskumnú metódu som použila biografické rozprávanie, ktoré som kombinovala s metódou oral history a v závere som ako doplnkovú metódu použila etnografické pološtruktúrované interview.

Cieľom tejto fázy môjho výskumu bolo zistiť, ako majoritné informátorky konštruujú spomienky na socializmus cez biografické rozprávanie. Zamerala som sa na ich prežívanie každodennosti v prostredí slovenského malomesta. Sledovala som, ako sa vyrovnávali s pozíciou zamestnanej ženy, manželky a matky a vplyvu prelomových rokov (1968, 1989) na ich hodnotové orientácie. Podobná problematika zo slovenského prostredia je málo spracovaná, najbližšie k nej má štúdia etnologičky Marty Botíkovej zaoberajúca sa životnými stratégiami žien počas krízových období.⁶

Výskum som cielene vykonávala v letných mesiacoch roku 2018. Bolo to v čase, kedy sa konali spomienkové akcie pri príležitosti 50. výročia vpádu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa (21. august 1968). Jednou z mojich výskumných priorít bolo preto zistiť, či a ako sa tieto udalosti premietnu do spomienkového rozprávania informátoriek.

Výskumná lokalita a aj identita participantiek v projekte je na základe vzájomnej dohody všetkých zúčastnených anonymizovaná, ich krstné mená použité v texte sú vymyslené. Prepisy výpovedí spolu s autentickými audio-nahrávkami sa nachádzajú v archíve Ústavu etnológie SAV v Bratislave a v súkromnom archíve autorky.

Ide o čiastkovú štúdiu, ktorá nemá aj vzhľadom na nižší počet informátoriek reprezentatívny charakter a v predkladanej podobe tvorí jedno z východísk autorky pri analýze uvedenej témy v slovenskom prostredí. Naratívy z tejto pilotnej fázy zhodne preukazujú tematickú podobnosť nosných tém, na ktoré kladli informátorky dôraz počas svojho voľného rozprávania a ich čiastkové analýzy otvárajú nové témy ďalšieho výskumu.

hľad na udalosti, ktoré zažili, s názormi generácie narodenej v 50-tych rokoch 20. stor. Táto generácia dnešných sedemdesiatnikov nebola konfrontovaná s vojnovými udalosťami. Malé sondy do prostredia tejto generácie naznačujú iné životné stratégie a isté posuny v hodnotení a aj účasti na udalostiach rokov 1968 a 1989. Súčasná epidemiologická situácia žiaľ zatiaľ neumožňuje vykonávať výskumy v teréne predovšetkým u zmienených generácií, ktoré patria medzi najohrozenejšie skupiny obyvateľstva. K výskumu sa plánujem vrátiť po zmiernení situácie a opatrení, ktoré momentálne globálne zažívame.

⁶ BOTÍKOVÁ, Marta. Spôsoby prežívania kríz podľa výskumov pamäti žien. In: PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I., II.* Bratislava: Tomáš Písecký – ARM 333, 2003, s. 157 - 167.

Oslobodenie 1945 a „oslobodenie 1968“

Informátorky venovali vo svojich rozprávaniach pomerne veľký priestor obdobiu detstva a dospievania. Štyri z nich sa narodili pred druhou svetovou vojnou (1934, 1938, 1939 a 1939), jedna počas vojnového konfliktu (1942) a posledná niekoľko rokov po ukončení vojny (1949). Niektoré mali skúsenosti s pobytom nemeckých dôstojníkov v ich domovoch od jesene 1944. Na skončenie vojny si spomínali veľmi intenzívne. Vo svojich výpovediach zdôrazňovali vďačnosť Červenej armáde⁷ za oslobodenie slovenskej časti republiky. Skúmaná lokalita bola oslobodená 1. apríla 1945.

Pani Martina mala v čase oslobodenia šesť rokov a dovtedy vyrastala vo vojnovom svete. Na tento moment si spomína nasledovne⁸: „...tak sa vidím na ulici, stála som pred záhradkou takto a tamti išli, čo nás oslobodili a my sme boli celí šťastní, že teda Rusi nás oslobodili. Kiež to dneska mládež ani nevie, čo to bolo, ani nechce vedieť možno, ale my sme vtedy boli šťastní... Vidíte, mne je (...) z toho aj teraz do plaču. Lebo som zažila vojnu tak, že sme boli v pivnici a tam sme spali v takých korytách, lebo tá pivnica bola pod vodou, lebo bol taký čas. Takže si pamätám aj ako nám granát buchol pred tú pivnicu a ako tí (...) vojaci - u nás najprv bývali nemeckí, potom (...) ruskí vojaci - a takže mám také spomienky. Takže som sa v šesťdesiatom ôsmom roku strašne bála, keď som videla plné ulice tých tankov, lebo som si toto pamätala z toho detstva.“⁹

Iné informátorky mali na oslobodenie selektívne spomienky. Pani Barbora strávila obdobie medzi svojim piatym a šiestym rokom, (od vypuknutia SNP v roku 1944 do skončenia vojny), v Piešťanoch: „ja som v tých Piešťanoch (...) prežila u starých rodičov rok a tam sa pamätám už len na koniec vojny. (...) Pamätám sa, sme sa boli s dedom pozrieť ako bol zbombardovaný Kolonádny most [Kolonádový most – pozn. ISB] a tam ešte sme sa stretávali s nejakými vojakmi, ešte s nemeckými. Dedo robil v kúpeľoch a (...) vedel slovensky, nemeccky, maďarsky, čiže pre neho tieto reči neboli problém. On sa tam dohovoral s každým. Tiež viem, že aj s nejakými Nemcami sa rozprával. Od nich som dostala hašlerku, cukrik, ako decko. To sú také moje spomienky na vojnu.“¹⁰

⁷ Informátorky väčšinou uvádzali oslobodenie ruskými vojakmi, Slovensko však oslobodzovali aj vojská Rumunskej armády a 1. Československého armádneho zboru spolu s partizánskymi jednotkami.

⁸ Výpovede informátoriek sú na žiadosť redakcie časopisu MEMO (resp. recenzentov) jemne zredigované (napr. odstránenie opakujúcich sa výrazov, ukazovacích zámen a pod.) z dôvodu lepšej čitateľnosti textu. Edičné zásahy nijako neovplyvňujú výpovednú hodnotu pôvodného doslovného prepisu naratívu.

⁹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

¹⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt

Boli to práve pozitívne spomienky na oslobodenie „ruskými vojakmi“ v roku 1945, ktoré u jednotlivých informátoriek vyvolávali rozpaky pri konfrontácii s udalosťami z 21. augusta 1968.

V tomto čase tridsaťročná pani Katarína uviedla nasledujúcu spomienku: *„Šesťdesiaty osmy (...) to bolo ako veľmi revolučné a proti vojskám, veľmi. Najmä mladí ľudia (...). Prešli tadeto aj tanky, prešli tadeto vojaci, ale nebolo to tak jak v Bratislave (...), ale vojakov tu bolo veľa a písalo sa (...) na cestách, vápnom písali mladí ľudia: „Chodte preč!“ a „Nechceme vás!“ (...) organizovali sa také, ja neviem, bunky (...) robilo sa proti (...) a vznikla tá nenávisť. Proti Maďarom aj tak boli vždycky Slováci, proti Bulharom to nebolo až také zlé, ale viem, že proti Rusom to bolo veľmi, veľmi také akože zlé. (...) ja som bola neskutocne sklamaná. Tak ako som vám na začiatku povedala, ako som bola vychovávaná, že nás Rusi oslobodili - a vďačná. Viete, ja som bola vďačná, bo môj otec sa vrátil. (...) A oslobodili ho Rusi...“¹¹*

Niektoré informátorky spomenuli augustové udalosti 1968 spontánne v súvislosti so spomienkou na oslobodenie v apríli 1945. Väčšina z nich však reagovala na túto otázku až na vyzvanie. V 60. rokoch 20. storočia mali založené rodiny a starali sa o malé deti, preto svoju pozornosť sústredovali týmto smerom. Zhodne uvádzali, že sa nezúčastňovali ani na protestoch. Vyzdvihovali účasť a aktivity dospievajúcej mládeže. Prejavu odporu ale postupne utíchali.¹² Mnohé z oslovených dám opisovali naopak práve strach a paniku, ktorá primárne súvisela so zabezpečením ochrany a životných potrieb mladých rodín.

Vtedy tridsaťjeden ročná pani Martina sa pri tejto spomienke opäť vrátila do čias vojny: *„...Lebo hovorím, (...) príliš si pamätám dost' z tej vojny, keď som mala šesť rokov, keď skončila, že som sa strašne bála, strašne. Hlavne o tie deti, že čo im dať jesť. Jeden mal jeden rok, tri a pol a päť a pol – šesť, takže (odmlka) strašne som sa bála, že im nebudem mať čo dať jesť. Čo v tejto bytovke máte, aké zásoby. Keby to bolo na dedine (...) vtedy auto nebolo, a aach, hrozná doba to bola, hrozná, hrozná...“*

(...) Ja som ráno o piatej vstávala vždycky a tuto naproti bola mliekareň. Tam som chodila deťom, nie každý deň, ale teda občas, kupovať Miláčiky.¹³ A ja som vstala, pozriem von oknom a tankov plná, plná táto ulica. Budím muža: „Reku

SAV Bratislava.

¹¹ Rozhovor Ivce Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

¹² Porovnaj napr. VRZGULOVÁ, Monika. The year 1968 in the memory of one generation. *Traditions*, 42/1, 2013, s. 22.

¹³ Miláčik - mliečny tvarohový dezert vyrábaný v bratislavskej mliekárni.

Ježiš Mária, tanky sú na ulici. “ A on hneď vedel, že obsadili nás. (...) „Chod' si rýchlo nakúpiť tam do toho, lebo určite budú rady stáť.“ Fakt, ja som sa dvakrát otáčala, múku, cukor, čo som také najnutnejšie tam mohla kúpiť a už potom, keď ja už som mala nakúpené ako tak, tak stáli také dlhé rady pri tých potravinách na námestí, že to bolo hrozné sa pozrieť, lebo ľudia si potom uvedomili, že si musia urobiť zásoby, lebo nevedeli sme, ako to dopadne.“¹⁴

Hodnotenie a spomienky na udalosti 21. augusta 1968 sa líšili aj v závislosti od toho, akú podporu a výpomoc v domácnosti a k deťom mali rodiny k dispozícii. Väčšinou sa jednalo o podporu mladej rodiny starými rodičmi alebo blízkou rodinou.

Pani Zuzana v tomto období dochádzala za prácou do Bratislavy. Pretože mala zabezpečenú starostlivosť o domácnosť a dieťa, ktoré bez obáv zverila svojej matke, zamerala sa na odlišné skúsenosti. Rozpomenula sa na netypickú situáciu súvisiacu s dopravou v Bratislave a na pracovisku. Na protestoch sa tiež nezúčastnila, bola ale v pozícii pozorovateľky:

„No a tak som išla potom na vlak. Vo vlaku sme sa stretli viacerí, no ale vlak išiel len po Dynamitku [dnešná vlaková zastávka Bratislava – Vinohrady – pozn. ISB]. Tam nás zastavili, že je konečná. (...) tak sme išli, že ideme na električku. No lenže električky nechodili, električka bola prevrátená ako zábrana, teda proti tankom, tak sme išli peši po uliciach. Pridem ja k Námestiu SNP a páskou oblemované celé budovy boli.

...Tak ja som si išla otvárať normálne, bo som otvárala [prevádzku – pozn. ISB], tak samozrejme taký (...) nejaký Tatár, taký malinky krpateľ vojačík, ten ma nechcel pustiť. (...) ja som sa mu teda rusky snažila hovoriť, že ja robotajem tu. A teda som mu ukázala občiansky preukaz a kľúče, že ja musím ísť do vnútra. Tak ma potom pustil. No, tak v prvom rade sme utekali kupovať baterky do tranzistorov, aby sme mali dostatok. Druhí ľudia (...) sa chodili postaviť na múku a na cukor, my sme zhľadali baterky do toho tranzistoru...“¹⁵

Pani Zuzana upozornila aj na nákupnú paniku, ktorá súvisela s vpádom vojsk Varšavskej zmluvy do Československa. Zdôrazňovala tiež istotu, ktorú jej poskytovala matka starajúca sa o jej domácnosť, ale aj rozčarovanie z politickej situácie: „...ja som nikdy nestála, že na múku alebo na cukor. Ja som mala mamu a nejako som sa spoliehala, že nejaké mindráky z toho, či budem mať čo jesť,

¹⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

¹⁵ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

*som nemala. Hoci niektorí mali aj veľké strachy. A boli veľké fronty, ale ja som ani nemohla, lebo som bola v robote, takže som nemala čas pol dňa ísť vystávať niekde do obchodu. Tak som to tak nejako tragicky nebrala po tejto stránke, že čo budeme jesť alebo čo. Ale teda duševne sme boli, teda psychicky, sme boli z toho veľmi...*¹⁶

V tomto období dvadsaťdeväť ročná mladá mama pani Barbora pracovala a žila s manželom a malým dieťaťom v Banskej Bystrici. Pripomenula si a zhodnotila svoj kontakt s mladým vojakom: „*No a potom sme išli domov a cestou sme teda videli tanky, tých chlapcov. A mne ich bolo tak ľúto, tých chlapcov. To boli mladí chalani, ktorí ja neviem, to mohlo mať, neviem sedemnást' – osemnást' rokov, špinaví, spotení, hladní, unavení. (...) ľudia tam chodili, tam na nich vykrikovali. Ja viem, že som mala nejak, niekde som ešte niečo kúpila, lebo tiež hneď panika v obchodoch, a ja som nejaké rožky niekde ulovila. (...) Tak som tomu podala rožok. Ten sa tak na mňa vďačne pozeral. Však ten ani nevedel chudák, kde je, ani nič.*“¹⁷

Podobné spomienky na sovietskych vojakov sú dobre zdokumentované. Ako upozornila aj Monika Vrzgulová, „počiatočný hnev ľudí sa postupne zmenil na pocity ľútosti pre ich zanedbaný vzhľad a zlý stav. Kolujúce zaručené informácie že sú hladní a boja sa, ako keby zvyšovali psychologickú a morálnu prevahu miestnych ľudí nad útočníkmi.“¹⁸

Ako už bolo spomenuté, informátorky nerozprávali spontánne o udalostiach z obdobia augusta 1968. Opis uvedeného dňa zvykli konfrontovať vykresľovaním spoločensko-politického uvoľnenia, ktoré v krajine panovalo od začiatku 60. rokov 20. stor. Tento postoj je treba dať do súvisu s ich neustálym zdôrazňovaním dôležitosti starostlivosti o ich malé deti, ochranu vlastnej rodiny a obáv o budúcnosť. Už pred časom poukázali viacerí odborníci aj na ďalší fakt, že ľudia vo všeobecnosti zvyknú vytesňovať traumatické či negatívne skúsenosti zo svojich spomienok.¹⁹ Aj v tomto prípade sa informátorky vo svojich rozprávaniach radšej koncentrovali na popis situácie „pred tým a potom.“ Zhodne

¹⁶ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

¹⁷ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

¹⁸ VRZGULOVÁ, Monika. The year 1968 in the memory of one generation, s. 21.

¹⁹ Výnimku tvoria napr. preživší holokaustu, ktorí zdôrazňujú osobné traumy zažité počas šoa. VRZGULOVÁ, Monika. The year 1968 in the memory of one generation, s. 10. KUSA, Zuzana. Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický hlas*, ročník 5, č. 2, 1995, 17–21.

uvádzali príklady uvoľnenia cestovania do krajín kapitalistického sveta, návšteva ktorých bola do začiatku 60. rokov 20. stor. režimom zakázaná.

Vo svojom naratíve sa aj pani Barbora koncentrovala práve na stratu týchto možností: „...to, bolo to veľké sklamanie. Ono totiž v tých (...) šesťdesiatych rokoch došlo k takému uvoľneniu tej situácie. Si zoberte, (...) v šesťdesiatom piatom roku som dostala rekreačný poukaz ako vzorná pracovníčka na týždeň do Rakúska. A to bol taký, to bol zájazd erohá [ROH²⁰ – pozn. ISB] loďou (...) Keď sme videli tú Viedeň, tak mi išli skoro oči vypadnúť, lebo tá propaganda bola taká, že chudoba, nezamestnanosť a neviem čo. No tak jasné, že nám oni ukázali to najkrajšie, čo sa tam (...) dalo ukázať z tej Viedne (...) a poobede sme potom už chodili po vlastnej osi, takže teda sme to pozerali. No a (...) bolo to také, taký akýsi zvláštny pocit. Som sa akosi cítila tak, že niekto ma klame. Že to neni celkom takéto, čo som videla na vlastné oči.“²¹

Zakladanie rodín a bytová otázka

V porovnaní s prevládajúcim súčasným stavom si informátorky zakladali rodiny v mladom veku. Sobášili sa veľmi skoro po ukončení strednej školy ako 20 až 22 ročné. Prihlásiť sa na vysokú školu, až na jednu výnimku, neplánovali (neskôr si ďalšia z nich dorobila vysokú školu diaľkovo, aby dosiahla kvalifikáciu na svoju funkciu). Dôležitým krokom v ich živote bolo získať stredoškolské vzdelanie s maturitou. Niektoré informátorky uvádzali, že sa rozhodli ďalej neštudovať aj pre zlú finančnú situáciu v rodinách, ktoré chceli podporiť ďalším platom. Iné získali finančnú samostatnosť a už nechceli byť závislé na podpore rodiny.

Vysokoškolské vzdelanie na Slovensku v roku 1950 dosiahlo iba 17 tisíc (0,7% na počet obyvateľov) ľudí. Pre porovnanie uvediem situáciu v Čechách, kde získalo vysokoškolský titul 87 tisíc absolventov (0,9% na počet obyvateľov). V roku 1961 počet vysokoškolsky vzdelaných ľudí na Slovensku stúpol na 46 tisíc (1,6% na počet obyvateľov), v Čechách na 202 tisíc (2% na počet obyvateľov).²² V roku 1970 sa podiel vysokoškolákov na Slovensku zvýšil oproti Čechám 4,9% ku 4,4%. V čase pádu režimu v roku 1989 to bolo 10% na Slovensku oproti 8,2% v Čechách.²³ Na stúpajúcom trende vzdelanosti

²⁰ ROH - Revolučné odborové hnutie.

²¹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

²² KALINOVÁ, Lenka. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech*. Studie z hospodářských dějin č. 5. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998, s. 84.

²³ KALINOVÁ, Lenka. *K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989*. Studie z hospodářských dějin č. 12. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1999, s. 73, 99.

obyvateľstva mal záujem nielen štát, ale postupne sa vyššie vzdelanie stávalo dôležitým sociálnym kapitálom aj v hodnotovom systéme slovenských rodín.

Skoré sobáše (hlavne u mladých žien) boli do veľkej miery aj dobovou požiadavkou z konca 50. a začiatku 60. rokov 20. stor. V menších mestách nebývalo zvykom udržiavať partnerský vzťah bez manželstva. Okrem tlaku rodičov pôsobila na mladé páry aj silná sociálna kontrola okolia, tiež aj tlak režimu na udržanie a kontrolu morálky cez spoločenské organizácie – Československý socialistický zväz mládeže, Zväzarm, ROH, zamestnávateľov a pod.

Pani Barbora na očakávania svojho okolia reagovala nasledovne: *„No a tam som potom začala chodiť s jedným, za ktorého som sa vydala, ale bolo také, že - veľmi sa mi do tej svadby (...) nechcelo – ale on tlačil, on tlačil ešte na moju mamu a moja mama tá vlastne to tlačila, že som sa vydala. Takže som sa vydávala, som mala dvadsať aj pol, čiže (...) na dnešnú dobu úplne smiešny vek.“²⁴*

Štyrom zo šiestich informátoriek sa nakoniec manželstvo rozpadlo. Niektoré uzavreli druhé manželstvo. Tlak režimu na manželské spolužitie, ktoré realizoval aj prostredníctvom byrokratického nátlaku ale aj ekonomického (zne)výhodnenia, spomínala pani Barbora aj v období 70. a 80. rokoch 20. stor. *„Zobrali sme sa, zase možno že zo (...) zisťných dôvodov, pretože (...) tieto bytovky patrili vojsku. (...) a tým, že ja som vlastne nebola oficiálna nejaká partnerka, tak mňa nechceli prihlásiť na pobyt sem. Ani na prechodný, ani na trvalý. (...) to bolo vtedy také nejaké asi zložitejšie, aj karta u lekára a ja neviem čo všetko. (...) Tak môj muž hovorí: „Vieš čo, najlepšie bude, keď sa zoberieme a tým pádom sa vyrieši všetko...“²⁵*

Generácia mladých ľudí, ktorí uzatvárali sobáše na prelome 50. a 60. rokov 20. stor., nemala ešte v tomto čase problémy so získaním bytov pre mladé rodiny. S touto prekážkou sa stretávali až mladšie ročníky. Všetky informátorky zhodne tvrdili, že v uvedenom období sa ešte len rozbiehala družstevná panelová výstavba a poradovníky neboli preplnené. Bývanie sa im preto podarilo získať pomerne skoro – do jedného až dvoch rokov. Niektoré z nich spomínali aj možnosť „podplatenia“ úradníka na bytovom družstve za preradenie v poradovníku na skoršiu pozíciu, či využívanie sociálneho kapitálu rodiny na skoršie získanie bývania.

Pani Katarína uvádza, že jeden z dôvodov na pridelenie či kúpy bytu bolo aj narodenie dieťaťa: *„... vtedy to nebol problém. Pretože sa iba začínali stavať*

²⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

²⁵ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

družstevné byty a kto teda mal tie peniaze... Čakali sme asi rok a pol na ten byt. Mali sme vlastne dva byty. Najprv sme si kúpili na Z. malý, lebo zobrali sme taký, aký bol, lebo sme mali dieťa a (...) čakali sme naňho vlastne tak, že dieťa sme mali až o tri roky, pretože sme čakali na ten byt (...). Ale hneď sme si ako požiadali o väčší, tak sme sa potom asi behom piatich rokov alebo šiestich sťahovali do väčšieho. Takže dalo sa. Kto mal peniaze, si mohol ten byt kúpiť.“²⁶

Na uprednostňovanie rodín s deťmi spomína aj pani Barbora. Opisuje situáciu s pridelovaním bytu v 60. rokoch 20. stor.: *Ako bezdetní manželia sme nemali nárok na ten byt a viem, že nám bol byt sľúbený v jednej bytovke, ktorá sa dokončila a ten byt nám nedali. Viem, že ja som tam [na bytové družstvo – pozn. ISB] potom išla s bruchom, ja som bola asi mesiac pred pôrodom... (...) Tak nám povedali, to sa ešte decko nemusí narodiť, ešte neni na svete, takže... Ja som bola z toho hotová... No ale nám potom dali byt a my sme sa asi v januári sťahovali do novostavby, ktorú v decembri oni dokončovali. Ale tiež tie podmienky tam boli kruté, lebo to nezabudnem na to, že oni to ešte v decembri omietali. My sme tam išli v januári a tie steny tam ešte boli tak mokré a oni tam len temperovali, že my sme v spálni na čelnej stene mali srieň...*“²⁷

Podplácanie a využívanie sociálneho kapitálu bolo súčasťou života socialistickej spoločnosti. Pani Martina poznamenáva, že kto nepodplatil, čakal dlhšie: *„No tak vtedy to bolo tak, že museli ste sa na tom bytovom družstve, (...) taká doba bola, že sa podplácalo, kto chcel dostať skôr byt. No a tak my sme čakali...“*²⁸

Pani Zuzana naopak využívala svoj sociálny kapitál: *„... Takže boli to naši takí známi v tom predsedníctve [bytového družstva – pozn. ISB]. Takže ja poviem vám otvorene, nemala som problém, (...) tak v apríli v šesťdesiatom štvrtom som mala svadbu a v novembri sme sa sťahovali do tohto bytu...“*²⁹

Pani Katarína tiež upozornila na fakt, že prednostne sa stavali a pridelovali byty pre určité profesie dôležité pre štát: *„No tak sme si dali žiadosť o byt a on pracoval v rudných baniach, tak dostali sme banický byt, dvojizbový byt. ... tam bolo bez (...) ťažkostí, pretože bol zamestnaný v rudných baniach a dostali všetci baníci aj úradníci.“*³⁰

²⁶ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

²⁷ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

²⁸ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

²⁹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

³⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt

Známosti na bytovom družstve a podplácanie úradníkov, ktorí mali na starosti poradovníky a pridelenie bytov, mali od konca 60. rokov 20. stor. čoraz väčšiu úlohu pri obstarávaní bývania. Politický kapitál protežantov režimu, hlavne členstvo v KSC spolu s vysokou verejnou či politickou funkciou v rámci okresu či lokality a pod., bol často využívaný a zneužívaný na získanie rôznych výhod, vrátane prednostného získania bývania, či dokonca ako prostriedok na vyvíjanie tlaku na úradníkov či „bežných ľudí“. Pani Katarína spomína na nepríjemnú skúsenosť takto: *„Prišiel za nami [predseda Miestneho národného výboru – pozn. ISB], že ten byt, keď sa ideme sťahovať, (...) že by ho od nás kúpil. A ja som povedala, že nemôžem vám ho predat', lebo my sme dedičské konanie si urobili so sestrou, že jej dáme druhý byt. A hovorí: „Prečo by ste jej dávali druhý byt? Ved' vy si kúpte druhý byt a tento byt ...,“ ani som to nepredala. Viete aké som ja mala problémy? Akože to boli najväčší (...) bohovia a ľudia, ktorí mohli všetko. Mohli vám rozkázať, že kam pôjdete bývať...“³¹*

Najhoršie situácie zažívali niektorí obyvatelia mesta v 50. rokoch 20. stor., keď v rámci tzv. „Akcie B“ prichádzali o vlastné bývanie na základe zisťného a mocenského rozhodnutia komunistických funkcionárov, ktorí zneužívali svoje právomoci. Bežní obyvatelia sa voči takýmto počinom v podstate nemohli brániť. Pani Pavlína spomína na svoju skúsenosť s takouto situáciou v čase, keď ako detská sestra chodila v 50. rokoch po návštevách rodičiek: *„Keď som už pracovala v päťdesiatom druhom ako detská sestra... Tak keď niekto býval v peknom byte alebo v peknom dome a bol to jeho dom, už to sa považovalo za nejakého veľmi majetného človeka, alebo bol kulak, mal nejaké pôdy. Tak žena bola po pôrode a prišiel nejaký funkcionár, (...) ktorý robil funkciu komunistickú, tak si na ten byt dal záľusk, tam sa nastahoval a tú rodinu aj s tým deckom do pivnice. A ja som išla [navštíviť]-pozn. ISB] matku v šestonedelí, to sme navštevovali dieťa do tých šesť týždňov, do pivnice. Viete? Bola som z toho zhrozená.“³²*

Spotreba domácností

Vybavenie bytu v 60. až 80. rokoch 20. stor. bolo závislé na ponuke výrobných družstiev a podnikov. Ponuka nestíhala uspokojiť dopyt a spotreba obyvateľstva v podstate nerástla.³³ Na druhej strane štát poskytoval výhodné mladomanželské

SAV Bratislava.

³¹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

³² Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

³³ MANNOVÁ, Elena. (Ed.). *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava: AEP, 2003, s. 310 a n. MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno?* Praha: SLON, 2009. GONDA, Peter – ZAJAC, Peter. (ed.). *Socializmus:*

pôžičky, ktoré rodiny často využívali na zariadenie domácnosti. Čiže aj keď obyvateľstvo malo k dispozícii finančný obnos (aj napriek nižším zárobkom) na zakúpenie spotrebného tovaru, väčšinou nebolo čo kúpiť. Aj v tomto prípade využívali obyvatelia svoj sociálny kapitál a dokonca početné známosti svojich známych a rodiny, cez ktoré si „zháňali“ nedostatkový tovar. Rozšíreným bol aj tzv. „podpultový predaj či tovar“. Kupujúci bol závislý na známosti konkrétnej predavačky, ktorá mala nedostatkový tovar uložený tzv. „pod pultom“ a prednostne ho predávala svojim známym alebo potencionálnym protekciám. Jednalo sa o predaj potravín (napr. ovocie z dovozu – mandarínky, pomaranče, mäso a výrobky z neho, mliečne výrobky a sladkosti), odevov (v 70. a 80. rokoch napr. džínsy), produktov napr. bielej techniky, v 70. a 80. rokoch 20. stor. elektroniky z dovozu ale aj domácej výroby (televízory Tesla Orava, neskôr farebné televízory, kazetové magnetofóny, volkmeny), bicyklov (skladacie Eska, Favorit), stavebného a obkladového materiálu, automobilov a pod. Nákup ovocia z dovozu býval obmedzený. Napríklad citrusové ovocie bolo dostať iba pred Vianocami a obyvatelia si museli vystáť „radu“, aby dostali určené 1-2 kg mandarínok pre svoje deti. (Vôňa mandarínok a pomarančov do dnešných dní navodzuje generáciám od štyridsať rokov vyššie atmosféru Vianoc.) Aj keď sa výrobky spotrebného a elektrotechnického priemyslu vyrábali v Československu, veľká časť išla na vývoz a len zvyšok bol určený na predaj na domácom trhu.

60. roky sa viazali na založenie rodín a vybavovanie bytov. Pani Barbora na to spomína nasledovne: „...*sme sa brali v šest'desiatom roku, sme zariad'ovali byt, no, zariad'ovali... Kúpili sme základné veci, lebo to sme kupovali chladničku, (...) práčku, šporák sme nemali, to som varila na dvojplatičke a kúpili spáľňu, a samozrejme luster, koberce a takéto. Potom, keď sme išli tam do bytu, keď sme sa sťahovali, tak sme kupovali obývačku. To sme kupovali na pôžičku, lebo to som, tuším, päťtisíc korún sme mali. Viem, že desať tisíc stála tá obývačka. To bola taká sedačka, že ach, to bola sedačka – fotele a skrinka. To sa volalo Monty tristo. (...) to bol veľký hit. (...) V Bratislave bola výstava nábytku a tam som ja videla túto obývačku vystavenú na výstave. Tak som si povedala: „Toto ja chcem.“ (...) a som mala kamarátku, ktorá mala ďalšiu kamarátku, alebo spolužiačku, ktorá robila v nábytku. A ona bola dosť taká, že: „Chod’ za ňou.“ Tak som išla za ňou a som jej povedala: „Vieš čo, ja som videla v Bratislave na výstave túto Monty tristovku, ja by som ju veľmi chcela.“ A ona hovorí: „Bude tvoja za bonboniéru.“³⁴*

Realita namiesto mýtov. Bratislava: Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, 2020, s. 121 a n.

³⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Pani Martina spomína na poradovníky či rady pred obchodmi, ktoré mali nedostatkový tovar: „...No boli také, že napríklad na televízor sa muselo stáť. Potom už neskôr, keď sme auto chceli, zase cez známosti, lebo bol poradovník... Takže bola taká doba, nie že sú plné obchody ako teraz, ale tam na určité veci sa muselo stáť, alebo poradovník. A také to bolo aj s ovocím. Že dovezli banány alebo pomaranče a také, že hurá, dovezli a utekali sme si kúpiť. Nebolo, že stále bolo to ovocie. (...) a dokonca aj na mäso sa dosť stálo, takže bola taká doba, že keď ste niečo chceli mať, tak museli ste mať buď známeho alebo teda, teda byť v tom poradovníku...“³⁵

Pani Pavlína sa rozpomenula na udalosť, ktorá súvisela s nedostatkom dovozových potravín: „Jeden raz som skoro vyhorela kvôli pomarančom ((so smiechom)), lebo dostali do Zelovocu³⁶ pomaranče, a som žehlila, nechala som tak a nevypla... A na všetko. Banány – to sme raz za rok videli... Tak to viete, jak bolo...“³⁷

Informátorky spomínali aj na ďalšie možnosti zaobstarat' si nedostatkový tovar. Jedným z nich bol nákup odevov, topánok a iného nedostatkového tovaru v zahraničí alebo v Tuzexe. Tuzex bol podnik zahraničného obchodu, kde sa dal kupovať značkový zahraničný tovar za tzv. peňažné poukážky, „bony“, alebo západnú menu. Valuty získavali občania ČSR napr. darom od svojich zahraničných príbuzných (valuty nebolo možné bežne kúpiť v banke). V banke sa buď vymenili za koruny československé alebo „bony“, tie predali „na čierno“ známym, alebo ich mohli minúť práve v tomto obchode. „Bony“ sa dali kúpiť v 80. rokoch 20. stor. aj na ulici od tzv. „vekslákov“.³⁸ Predajne Tuzexu boli vo väčších mestách. Pani Katarína si dokonca spomenula na starší typ predajne, ktorý fungoval v Bratislave pred vznikom Tuzexu: „No tak zásobovanie, tak to viete. Bol podpultový tovar. Kto mal známu obchodníčku, nemusel stáť v rade, a dostal aj pekný tovar. (...) za bony sa kupovalo v (...) Bratislave, jak sa to volal, Darex? Darex, kde sa dal kúpiť aj zahraničný tovar, takže kto si kúpil bony, mohol. (...) Mala som z Darexu šaty, asi dvoje. Potom občas sa tam dal krištál' kúpiť alebo (...) krásna (...) keramika, porcelán, takže keď niekedy sme chceli niečo veľmi pekné, tak sme si zohnali. Lebo napríklad pani XXX mala brata v Amerike, tak ona dostala (...) doláre, ktoré sa vymieňali za bony a tak sa predávali.

³⁵ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

³⁶ Dobové pomenovanie predajne ovocia a zeleniny.

³⁷ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

³⁸ V 80. rokoch 20. stor. stál u „vekslákov“ 1 bon 5-6 Kčs (korún československých).

A kšeftovalo sa, však viete. Ľudia (...) boli šikovní, ktorí aj doniesli. Niektorí sa aj dostali za hranice a doniesli všeličo... “³⁹

Informátorky vo svojich spomienkach často zdôrazňovali skromnosť, šetrnosť, nenáročnosť a prispôsobenie sa danému stavu. Zdá sa, že ich zážitky súvisiace s prechodom frontu a oslobodzovaním Slovenska (ktoré popisovali ako hrozné), a ich ďalšia skúsenosť s dobou povojnového prídelového systému, ktorým štát riešil nedostatok potravín a spotrebného tovaru, sa odrazila aj v hodnotení ich dospelého života počas socializmu. Tento postoj zdôrazňovala aj pani Martina či pani Barbora:

„No ja som bola taký typ, áno, že som si nebrala pôžičky. Ja som povedala, že na čo si našetríme, to si kúpime. (...) mama mi dala dosť, aj nábytku, aj koberce, (...) a tak financovali sme z toho, čo sme zarobili, odkladali sme si.“⁴⁰

„Čo sa týka tovaru, ja dnes žasnem, kde tí ľudia žili, alebo kde boli, keď povedia, že neboli pomaranče. Jeden fakt je ten, že keby som si bola bývala spomenula, že chcem si kúpiť, ja neviem, v sedemdesiatom druhom roku, dvadsiateho augusta pomaranč, tak nebol v obchode. Ale, naučila som sa tak žiť, že proste kúpila som pomaranče, keď boli. Aj vtedy sme ich jedli, tak buď to vždycky boli k Vianociam, boli k Mikulášu, oni vždycky dali. Banány, tie sme mali každú chvíľku, lebo viem, že dcéra ich mala rada... (...) A mäso, údeniny, to všetko bolo a všetko bolo kvalitné. Proste (...) nemala som ten pocit, že mne niečo chýba.“⁴¹

Zároveň si boli vedomé „sivej ekonomickej zóny“, ktorú využívali a rovnako kládli dôraz aj na rôzne výhody systému, ktoré v rozhovoroch často spomínali. Pani Pavlínu poznali obchodníci ako detskú sestru a z tejto pozície sa jej darilo dostávať tovar prednostne: *„Poznali ma ako sestričku a som povedala: „Potrebujeme obývačku.“ „Povedzte mi kedy.“ A už ona povedala kedy dostanú nábytok a som tam teda v tej deň prišla, predbehla som druhých a tak som si mohla kúpiť obývačku. Na všetko sa muselo stať.“⁴²*

Na využívanie sociálneho kapitálu a rezignáciu s daným stavom reagovala aj pani Katarína: *„No a bolo to tak, viete, (...) keď si spomínam, že bolo také*

³⁹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁴⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁴¹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁴² Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

rodinkárstvo. Viete, keď ste mali rodinu, mali ste aj lepší plat, aj (...) určité výhody a rekreácie a čo ja viem. (...) najprv to nebolo vidieť, ale potom ľudia už ako keby to využívali (...) tá krivda sa cítila, ale bolo ticho. Hej? Nemohlo sa. Nemohlo sa, ja neviem, ísť a vykričať to.“⁴³

Materstvo a pracovný život

Informátorky venovali téme pracovného života vo svojich rozprávaniach veľký priestor. Všetky zároveň zdôrazňovali potrebu sklbiť pozíciu matky s pracovným životom. Z tohoto dôvodu veľa krát zapájali do fungovania rodiny starých rodičov, ktorí sa starali o vnúčatá hlavne v kojeneckom veku. Pokiaľ starí rodičia absentovali, v jednom prípade využila informátorka aj služby opatrovateľky, ktorú platila. Tento trend súvisel s krátkou materskou dovolenkou, ktorú ženy absolvovali.

Pani Barbora riešila túto fázu života neplatenou dovolenkou: „*No, ja som nastúpila na materskú dovolenku, ja som táhala to v práci čo najdlhšie. Myslím, že to boli štyri mesiace, lebo asi prvého novembra som nastúpila asi na materskú. Štrnásteho novembra sa dcéra narodila, čiže to bol november, december, január, február, asi štyri a pol mesiaca. To bolo na týždne nejako. Čiže ja už som žiadala potom neplatenú dovolenku. Čiže ja som mala do (...) mája neplatenú dovolenku.“⁴⁴*

V roku 1964 sa materská dovolenka predĺžila z 18 na 22 týždňov. „Peňažnú pomoc v materstve“ dostávali matky v prípade, ak si platili nemocenské poistenie (resp. poistenie platil zamestnávateľ) po dobu aspoň 270 dní. Suma, ktorú matka dostávala na materskej dovolenke, sa odvíjala od počtu odpracovaných rokov.⁴⁵ V roku 1968 sa zákonom č. 88/1968 Zb. predĺžilo trvanie materskej dovolenky z 22 na 28 týždňov a výška peňažnej náhrady bola 90% zo mzdy.⁴⁶ Ženy si po vyčerpaní materskej dovolenky mohli požiadať o rodičovskú dovolenku, ktorá mohla trvať do dvoch rokov dieťaťu. Zamestnávateľ im musel

⁴³ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁴⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁴⁵ Ak napr. vo firme žena odpracovala dva roky, prvých 18 týždňov dostávala 75% svojej výplaty, od 2 do 5 rokov 80%, a nad 5 rokov dostávala 90 % zo mzdy. Od 19 týždňa to bolo 40, 50 a 60 % zo mzdy. Zákon č. 58/1964 Zb. Dostupné z URL: (<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1964/58/19640401.html>). [Cit. 2020-09-21].

⁴⁶ § 7, 8 zákona č. 88/1968 Zb. Dostupné z URL: (<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1968/88/19990101.html>). [Cit. 2020-09-21].

vyhovieť. Rodičovská dovolenka bola ale neplatená.⁴⁷ Štát ju začal uhrádzať cez zdravotné poistenie až v roku 1975.⁴⁸

Zamestnávateľ alebo miestne národné výbory mali zabezpečiť pracujúcim ženám po návrate z materskej dovolenky služby slúžiace na inštitucionálnu opateru detí. Išlo o jasle, materské škôlky, školské družiny, jedálne a pod., ktoré mali upraviť svoje fungovanie tak, aby vyhovovali potrebám matiek.⁴⁹ Informátorky ale prednostne využívali na opateru svojich potomkov v prvých mesiacoch ich života už spomínaných starých rodičov (pokiaľ boli k dispozícii), alebo podnikové, resp. mestské jasle. Tu sa starali o deti školené zdravotné sestry až do cca 3 roku života dieťaťa. Potom nasledovala materská škôlka. Skorý nástup kojencov do jaslí vnímali matky traumatizujúco. Za všetky uvediem pani Martinu: „... *vtedy to bolo tak, že mesiac pred pôrodom, štyri mesiace to trvalo [materská dovolenka – pozn. ISB], takže trojmesačné deti išli do jaslí. To bolo niečo hrozné. Trojmesačné. No potom sa to už zvyšovalo, lenže neviem, ale o mesiac. Keď už som mala druhého, ale aj tak to boli takéto malé chůd'atka, už to išlo do jaslí. Takže to bola taká doba.*“⁵⁰

Ako pred časom uviedla Paulina Bren „jedným z najdôležitejších úloh vlád po roku 1948 [bolo] presťahovať manželku z kuchyne k montážnej linke.“⁵¹ Začiatkom 70. rokov 20. stor. bolo na Slovensku zamestnaných 43% žien, v roku 1989 ich bolo 45,5%.⁵² To znamenalo, že od sedemdesiatich rokov 20. storočia boli všetky ženy v produktívnom veku zamestnané a mali zároveň rodiny. Režim od žien vyžadoval aj zapojenie do politického života a zároveň im ostávala tradičná rola ženy v domácnosti, strpčovaná všeobecným nedostatkom produktov.⁵³

Téma zamestnania a pracovného života tvorila podstatnú časť biografického rozprávania aj u mojich informátoriek. V 50. a 60. rokoch 20. storočia, po skončení strednej (či vysokej) školy, zohrávali veľkú rolu v profesijnom živote

⁴⁷ Zákonník práce 42/1970 Zb., § 157-159. Dostupné z URL: (<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1970-42.html>). [Cit. 2020-09-22]. Zákonník práce v § 157, čl. 1 hovorí o materskej dovolenke trvajúcej 26 týždňov.

⁴⁸ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s L. Š. dňa 15. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve autorky. Zákonník práce 55/1975 Zb., § 157-160. Dostupné z URL: (<https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1975/55/>). [Cit. 2021-10-16].

⁴⁹ Zákonník práce 42/1970, Hlava siedma, Oddiel prvý, Pracovné podmienky žien, § 149, ods. 2. Dostupné z URL: (<https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1970-42.html>). [Cit. 2020-09-22].

⁵⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁵¹ BREN, Paulina. *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha: Academia, 2013, s. 299.

⁵² KALINOVÁ, Lenka. *K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989*, s. 31, 92.

⁵³ BREN, Paulina, *Zelinář a jeho televize*, s. 305.

umiestnenky. Pokiaľ sa informátorky špecializovali v určitom odbore, napr. školstvo, zdravotníctvo, stavebníctvo a pod., ich profesijná dráha bola viac-menej určená. Umiestnenka im ale určovala, na akom mieste/meste, resp. pracovisku, budú svoju prácu vykonávať. Absolventky dievčenských škôl alebo gymnázií zasa spomínali, že výberom umiestnenky sa začali špecializovať na určitú profesiu. Pani Barbora poukázala, že mali na výber z viacerých možností práce a lokalít, kde boli voľné pracovné miesta. *„A sa mi pošťastilo, že ja som dostala umiestnenku do Banskej Bystrice do firmy, to sa volalo Agroprojekt, ale popri tom som ja ešte dúfala, že na tú školu sa dostanem... (...) Prijímačiek som sa obávala z toho dôvodu, lebo my sme na priemyslovke nemali matematiku na úrovni vtedajších jedenásťročných škôl. (...) Ja som si potom povedala: „No dobre, však nastúpim do zamestnania (...)...a budem sa doučovať a potom pôjdem na tú školu.“ (...) No a tak som začala robiť, začala som zarábať a potom už s tou školou, už to bolo také, že asi ani nie. Potom som si pripadala, že už som stará...“⁵⁴*

Pani Zuzana zasa uviedla, že umiestnenka ju nasmerovala na jej ďalší profesijný život: *„A to sme dostávali v škole. (...) nás teda začalo štyridsať, (...) maturovalo nás tridsať a to sme dostali umiestnenky(...). Boli dané podniky, ktoré si žiadali týchto našich absolventov a postupne, podľa toho kto mal ako prospech. Jedničkári boli prví, čo si mohli vybrať, ktorí nešli na vysokú školu a postupne sme si vyberali. (...) No a tak ja, keď som mala k tomu cestovnému ruchu trochu tak bližšie, tak som si vybrala Turistu. No a tak som tam prežila celý život.“⁵⁵*

Iba časť z nich nakoniec pracovala celý život v tej istej firme (resp. jej pobočkách), ktorú si vybrali po skončení strednej školy. Niektoré museli zmeniť zamestnanie kvôli sťahovaniu, zmene manželovej práce, alebo preto, lebo kvôli rozrastajúcej sa rodine už nemohli dochádzať do vzdialenejšej lokality.

Pri získavaní práce (a tiež aj pri možnosti štúdia) bol dôležitý aj „dobrý“ triedny pôvod – najlepšie robotnícky či maloroľnícky, bez rodinných väzieb na „kapitalistické zahraničie“. Štandardom bývalo, že vedúci pracovníci uprednostňovali vo výberových konaniach práve tento faktor často na úkor kvalifikácie. Pani Martina tiež uvádza, že jej „vyhovujúci triedny pôvod“ bol kľúčovým dôvodom k získaniu práce: *„Takže ja som potom, vzhľadom k tomu, že ma presunuli, (...) som robila na jednom oddelení ako a potrebovali vymeniť sekretárku, lebo tam bola staršia pani a ona mala niekoho v zahraničí a neviem čo. Proste nebola*

⁵⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁵⁵ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

spôsobilá na tú funkciu v tom čase, tak z piatich kandidátov vybrali mňa, lebo som bola zase dobrá, že som bola z robot..., teda sedliackej rodiny...“⁵⁶

Vlastný profesijný rozvoj a zároveň zdôraznenie vlastného vkladu pri budovaní nových inštitúcií či vytváraní nových odborných postupov, bol jedným z hodnotových aspektov, na ktoré sa informátorky zameriavali. Rovnako zvyrazňovali aj zanietenie a svoje pracovné nasadenie pre profesiu, ktorú vykonávali.

Pani Zuzana pracovala celý život v cestovnej kancelárii: „...tak som sa postupne vypracovala od referenta, až po vedúcu cestovnej kancelárie. Mala som na starosti tridsať ľudí, no a to som teda dosť makala. Takže od rána do večera. Koľko krát som si povedala, že: „Bože, keby ešte ten deň mal ešte d'alších desať hodín“, aby človek urobil to, čo mal...“⁵⁷

Pani Katarína sa pohybovala v riadiacej funkcii v školstve: „Ja som potom pracovala len jeden rok ako učiteľka materskej školy, potom som bola vždy riaditeľkou materskej školy, a (...) keď som mala štyridsať rokov, som začala diaľkove študovať, lebo bola možnosť študovať prvý krát predškolskú pedagogiku. (...) Veľa od nás chceli a tým, že sme boli ten (...) akoby vedecký smer; (...) že neboli sme akože učiteľstvo, lebo to bola všeobecná pedagogika so špecializáciou na predškolskú pedagogiku. Potom som aj s kolegyňou (...) robili sme výkladový slovník predškolskej pedagogiky. (...) Je to všeobecná pedagogika prvá časť a špeciálna pedagogika, takže tá možnosť, že som mohla študovať, tak to by som povedala, bolo pre mňa neskutočné.“⁵⁸

Už viac krát spomínaná pani Pavlína pracovala v zdravotníctve: „Idem zo školy, dostala som najnižší plat, aký existoval. Nástupný plat a nemohli sme ani pípnuť. (...) Najprv ako detská sestra každú ženu po pôrode navštíviť, starať sa o kojencu, aby dostával správnu výživu, bol správne ošetrovaný, aby bol zaočkovaný s pôrodnou asistentkou. (...) To, ja myslím, že by to bolo vždy dobré, keby detské sestry chodili po dobu šesť týždňov a tú matku poučili... áno? Ukáž jak vieš kúpať, jak vieš čo kážu (...) akú teda životosprávu dostáva ten kojenec. A tá pôrodná asistentka, tá sa starala o tú... mamičku, o tú rodičku. A to sme ani nepipli. Ja som mala štyri dediny. A to bolo jak Amen v Otčenáši, to sa robilo.“⁵⁹

⁵⁶ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁵⁷ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁵⁸ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁵⁹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt

Normalizácia a rok 1989

Už bolo viac krát uvedené, že na protestoch v roku 1968 sa informátorky nezúčastňovali. Pani Barbora uvádzala ďalší dôvod – okrem strachu o deti boli na mieste aj obavy o finančný príjem rodiny: „*Viete čo, my sme tú situáciu ani nejakoko... nepamätám sa, že by sa to bolo bývalo nejakosi riešilo, rozoberalo. Nejakoko sme čakali, že to je len dočasné, tak sme všetci nejakoko verili tomu Dubčekovi, že to uhrá. Ale, tak vám poviem. My ako sme robili, tak my sme boli závislí od toho, čo sme urobili a zato sme dostali plat a plus prémie. A tie prémie pre nás boli dosť dôležité a každý sa snažil. (...) A potom, keď toto padlo, tak každý sklopil uši a išlo sa ďalej.*“⁶⁰

Všetky oslovené participantky na výskume síce vyslovovali podporu politickým zmenám, na druhej strane zdôrazňovali potrebu finančného zabezpečenia detí, rodiny a svoju neangažovanosť v augustových dňoch 1968. Napriek tomuto postoj, v následnej vlne previerok vyjadrila práve pani Barbora svoj verejný nesúhlas k obsadeniu Československa vojskami Varšavskej zmluvy: „*...v tom sedemdesiatom, prišli tieto previerky, a už to bolo. Ale, ono pre mňa bolo dosť veľkým sklamaním, (...) keď niekto, čo som vedela, že aký má názor – zrazu vyletel starý riaditeľ – a tento si sadol na jeho kreslo, tak mi bolo z toho nanič. Takže to bolo všetko o charaktere ľudí. (...) A ja som bohužiaľ spadla do toho, že som sa musela zúčastniť týchto. Nebola som v strane, ale proste musela som sa zúčastniť týchto previerok. No možno, že viete už, že aké otázky tam boli položené. A ja som povedala to, čo si myslím.*“⁶¹

Aj keď prišla o svoje pôvodné zamestnanie (nakoniec z vlastného rozhodnutia), túto stratu nevnímala tak negatívne, ako stratu práce po roku 1989: „*Možno, že keby sa mi takéto niečo stalo v neskorších rokoch, že by som to asi ťažšie brala. To som ešte asi chcela povedať, že ono predsa len, relatívna mladosť, však som mala tridsať. Že človek je odvážnejší...*“⁶²

V tejto situácii prišla pracovná ponuka od kolegu z večerného jazykového kurzu, ktorý bol zhodou okolností riaditeľom novozaloženého podniku. Vďaka jeho podpore si napriek zlému kádrovému posudku mohla vybudovať novú

SAV Bratislava.

⁶⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶¹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶² Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

pracovnú kariéru: „*A kádrový posudok prišiel samozrejme so mnou a on mi hovorí: „Ty počúvaj, to, čo ti napísali, ani za upratovačku by teba nezobrali nikde. “ No ale tak ja už som bola uňho v tej firme, tak som sekala dobrotu.*“⁶³

Na previerky si spomínali aj ostatné informátorky. Uvádzali, že po čase už išlo iba o formalitu a záviselo od zamerania firmy, ako často prebiehali. Napríklad u pani Zuzany, ktorá pracovala v cestovnom ruchu, boli ešte v 80. rokoch 20. storočia súčasťou pracovného procesu tzv. desaťminútovky či politické školenia: „... *dokonca sme mali jednu pani, čo z rozhlasu k nám chodila robiť tieto školenia. A tak hovorím, ale u nás to bolo také menej prísne, by som povedala. Lebo niektorí, v niektorých podnikoch, každý mal z toho strach, že aj skúšali ich z toho alebo čo, ale u nás to bolo také, že len pre formu.*“⁶⁴

Na sociálny kapitál, ktorým disponovali, sa v rokoch normalizácie spoliehali aj ostatné informátorky. Veľmi záležalo aj na vedúcich pracovníkoch (mohlo ísť aj o náhodné kontakty), často členoch komunistickej strany, či sa dokázali postaviť za svojich ľudí. Takúto skúsenosť zažila pani Pavlína v prípade emigrácie svojho syna v 80. rokoch 20. stor. Jej nadriadená sa postavila za svoju pracovníčku: „*Toto som asi tiež dobre urobila, že som išla za ňou a hovorím: „Pani riaditeľka, syn mi emigroval. “ Z dovolenky juhoslovanskej šiel najprv do Rakúska, potom do Austrálie. A ja som o tom nič nevedela. On býval v okrese Rimavská Sobota, tam pracoval a on mi len naraz zavolať z Rakúska: „Čo mám robiť? “ (...) ona bola tiež stranička veľká. Hovorí: „No napište na naše kádrové oddelenie, že teda vám emigroval syn, a že teda nevedela ste. “ Tak som to na naše kádrové napísala a predstavte si, že nič. Prešlo to mlčaním... “*⁶⁵

Rok 1989 bol ďalším rozpačitým medzníkom v rozprávaniach informátoriek. Ani v tomto období sa nezúčastňovali na demonštráciách. Pani Barbora vyhodnotila uvedené obdobie ako veľmi neisté: „*Takto vám poviem. Nikdy som sa v živote až takto neangažovala, ani som nešla vykrikovať na námestie, ani v osemdesiatom deviatom som nešla štrngat' kľúčami, tak isto nie. Lebo neviem, nemala som z toho až taký dobrý pocit.*“⁶⁶

⁶³ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶⁴ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶⁵ Pani Pavlína nakoniec udal jej exmanžel a preto sa nevyhla vypočúvaniu pracovníkmi ŠtB. (Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava).

⁶⁶ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Podobný názor uviedla aj pani Pavlína: „*Ja som nechodila zvonit' s kľúčami na námestie. (...) Ja som tomu neverila, že sa to podarí. (...) Ja som to považovala za ošial', ktorý prejde a bude to znovu jak to bolo. No, tak moc som sa ani nemýlila, lebo dosť dvadsať rokov to trvá a ešte to nie je všetko tak, jak by to malo byť.*“⁶⁷

V roku 1989 sa všetky oslovené dámy blížili ku dôchodkovému veku, niektoré z nich postihla aj strata zamestnania. Zdôrazňovali skôr neistotu, dezilúziu a obavu z nastávajúcej situácie. Pani Barbora dovŕšila v tom čase 50. rokov: „*... my sme boli tiež firma zameraná proste na výstavbu. Všetka sa robili autoservisy a teraz po tej revolúcii nastalo také vákuum, že sa vlastne prestalo stavať. (...) Zrazu nebola robota, tak nás prepustili. No a ja som teda do dôchodku mala ešte dosť ďaleko, no skoro päť rokov..., takže bolo to, aby som ja bola nezamestnaná, bolo pod moju úroveň.*“⁶⁸

Niektoré z nich boli nútené pracovať kvôli vyššiemu dôchodku do vysokého veku a dokonca našli odvahu a založili si aj živnosť. Napriek tomu všetky informátorky z generácie osemdesiatničiek upozorňovali na nízke dôchodky. Pani Katarína mala v tomto období tiež „iba“ 51 rokov a niekoľko rokov do dôchodku: „*Viete čo, ja som robila štyridsať rokov a keď vám to poviem, nebudete veriť. Mám vysokoškolské vzdelanie, celý život som bola riaditeľka, metodička a ja neviem čo a ja mám tristo šesťdesiat eur dôchodok a manžel štyristo, lebo sme išli po deväťdesiatych... Ja som vtedy mala priemerný plat ako tritisíc korún. Z toho mi vypočítali dvetisíc štyristo dôchodok. Ja som bola spokojná, pretože som žila z tritisíc a dvetisíc. Áno, lenže deväťdesiatom piatom moja sestra zarábala päťtisíc, v deväťdesiatom osmom išla do dôchodku a ona mala oveľa väčší dôchodok ako ja. Aj moje kolegyně majú o sto eur väčší dôchodok ako ja...*“⁶⁹

Pani Barbora, ktorá si v 50. rokoch svojho života založila živnosť, hodnotí svoju súčasnú situáciu takto: „*Tak dnes si poviem, že som bola sprostá, lebo keby ja som bývala išla na podporu, tak ja mám vyšší dôchodok, ako tým, že som robila na živnosť. To je paradox.*“⁷⁰

⁶⁷ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶⁸ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁶⁹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁷⁰ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Neocenenie ich dlhoročnej práce po roku 1989 vnímajú preto v súčasnosti ako krivdu. Azda aj preto sú spomienky generácie osemdesiatničiek na socializmus nostalgické. Za všetky uvediem pani Katarínu: „*Áno, by som povedala, že boli sme šťastní. Boli sme šťastní a ja by som povedala, že ten socializmus pre nás, ako učiteľom, nám vyhovoval. Nám to vyhovovalo, napriek tomu, že sme boli dosť obmedzovaní. Všetci sme mohli, nemohli, však viete. Nedalo sa cestovať, ale ako učiteľia obidvaja, keď sme boli, tak mali sme možnosť viac, ako možno iní ľudia. A tým, že sme sa aj vzdelávali a dostali sme sa do sveta, ale len do socialistických krajín.*“⁷¹

Záver

Všetky participantky z generácie osemdesiatničiek často zdôrazňovali životné hodnoty ako skromnosť, šetnosť, nenáročnosť a prispôsobenie sa danému stavu a podmienkam v jednotlivých dekádach fungovania totalitného režimu.⁷² Z doterajších analýz možno vyvodiť čiastočné závery. Zážitky súvisiace s prechodom frontu a oslobodzovaním Slovenska (ktoré popisovali ako hroznú skúsenosť z detského veku), a ich ďalšie strádanie v období povojnového prídelového systému, ktorým štát riešil nedostatok potravín a spotrebného tovaru, sa odrazila aj v hodnotení obdobia 60. rokov a následnej normalizácie. Šesťdesiate roky boli obdobím vzrastu ich životnej úrovne. Boli jedinou generáciou, ktorá bez problémov získala samostatné bývanie v začínajúcej panelovej výstavbe, zariaďovali si moderné domácnosti, využívali inštitucionálnu a finančnú podporu štátu určenú pre rodiny a matky s deťmi. Dôležitá bola aj podpora starých rodičov mladým rodinám. Prítomnú korupciu a rodinkárstvo na úradoch, sivú ekonomickú zónu a nedostatok určitého spotrebného tovaru či potravín, považovali za súčasť spôsobu života spoločnosti a akceptovali ju. (Sondy v generácii mladších ročníkov, ktoré nezažili vojnovú skúsenosť naopak ukazujú, že ich postoje sú už podstatne kritickejšie.) Štúdia potvrdzuje už niektoré predchádzajúce zistenia. Najstaršia generácia žien sa chopila svojej úlohy, ktorú od nich požadoval režim. „Schopne manévrovali medzi verejnou a súkromnou sférou, medzi politikou a sociálnou oblasťou...“ tak, ako to muži nedokázali.⁷³ Akceptovali svoju dvojité záťaž a zmierili sa s každodennosťou komunistického režimu aj po normalizácii – čím – na strane druhej, pomáhali režimu pretrvať.

⁷¹ Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁷² K podobným záverom dospela vo svojej štúdii aj etnologička Marta Botíková (BOTÍKOVÁ, Marta, Spôsoby prežívania kríz..., s. 166.)

⁷³ BREN, Paulína, *Zelinár a jeho televize*, s. 305.

Pri analýze terénnych dát sa ukázalo niekoľko ďalších zaujímavých zistení. Informátori z juhozápadu Slovenska spomínali už v 60. a 70. rokoch 20. stor. dobré finančné zabezpečenie, či možnosť nákupu spotrebného tovaru. Pani Katarína: „*Nebol problém a dalo sa. Ja si pamätám, že obyvateľku sme kúpili za desať tisíc (...), bolo to dosť, lebo vtedy sme zarábali okolo tisíc korún. Ja a manžel asi tisíc dvesto, ale teda za rok sa dalo ušetriť a boli pôžičky. A tie pôžičky boli výhodné... Dokonca sme si kúpili trabant a potom sme mali iné auto. Takže kto pracoval, mohol.*“⁷⁴ Moje osobné skúsenosti sú odlišnejšie (vyrastala som v 70. – 80. rokoch 20. stor. v malomestskom prostredí na Orave). V tomto regióne bola finančná situácia priemerných „úradníckych“ rodín (tzv. pracujúca inteligencia) takpovediac „od výplaty k výplate“. Cena za prácu tu bola podstatne nižšia. Auto si tu mohol kúpiť človek, ktorý mal rodinu v zahraničí, alebo mu finančne pomáhali jeho rodičia, resp. mal vo vedúcej funkcii „lepší plat“ či robil tzv. fušky. Rovnako aj zásobovanie spotrebným tovarom a potravinami bolo menej rozmanité. Napr. pani Martinou spomínaný dezert „Miláčik“ bol na Orave v čase môjho detstva podpultovým tovarom. Zdá sa, že životné podmienky a možnosť kúpy spotrebného tovaru či potravín boli v republike predsa len trochu odlišné a mohli sa meniť od regiónu k regiónu.⁷⁵ Preto bude nesmierne zaujímavé urobiť nielen medzigeneračný komparatívny výskum, ale porovnať spôsob života žien v jednotlivých regiónoch Slovenska (napr. južné a severné Slovensko).

Bibliografia:

BUMOVÁ, Ivica. (Dis)kontinuita hodnôt na príklade jednej židovskej rodiny v kontexte historických zlomov 1938/39, 1948, 1968, 1989. In: PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Hodnota zmeny - zmena hodnoty: demarkačný rok 1989*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 345 – 362. ISBN 978-80-88997-42-9.

BUMOVÁ, Ivica. Transformácia politického kapitálu v mikroštruktúre mesta (Dolný Kubín v rokoch 1900-1950). *Slovenský národopis*, r. 52, č. 1/2004, s. 1-31.

BOTÍKOVÁ, Marta. Spôsoby prežívania kríz podľa výskumov pamäti žien. In: PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)*

⁷⁴ Rozhovor Ivicy Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

⁷⁵ Viac vid' GONDA, Peter – ZAJAC, Peter (ed.). *Socializmus...*, s. 186 a n.

Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I, II. Bratislava: Tomáš Písecký – ARM 333, 2003, s. 157-167. ISBN 978-80-88997-42-9.

BREN, Paulina. *Zelinář a jeho televize. Kultura komunismu po pražském jaru 1968.* Praha: Academia, 2013. ISBN 978-80-200-2322-3.

GONDA, Peter – ZAJAC, Peter. *Socializmus: Realita namiesto mýtov.* Bratislava: Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, 2020. ISBN 978-80-8912118-2; EAN: 9788089121182. Dostupné z URL: <https://buraniemytov.sk/wp-content/uploads/Socializmus%20-%20realita%20namiesto%20mýtov.pdf> [Cit. 2020-10-01].

KALINOVÁ, Lenka. *Sociální reforma a sociální realita v Československu v šedesátých letech.* Studie z hospodářských dějin č. 5. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1998. ISBN 80-7079-490-9.

KALINOVÁ, Lenka. *K sociálním dějinám Československa v letech 1969-1989.* Studie z hospodářských dějin č. 12. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1999. ISBN 80-7079-311-2.

KUSÁ, Zuzana. Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach. *Genealogicko-heraldický hlas*, ročník 5, č. 2, 1995, 17–21.

MANNOVÁ, Elena, (ed.) 2003. *Krátke dejiny Slovenska.* Bratislava: AEP, 2003. ISBN 80-88880-53-X.

MOŽNÝ, Ivo. *Proč tak snadno?* Praha: SLON, 2009. ISBN 978-80-7419-013-1.

PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.). *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I, II.* Bratislava: Tomáš Písecký – ARM 333, 2003. ISBN 978-80-88997-42-9.

PROFANTOVÁ, Zuzana. *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989.* Bratislava: ZING PRINT, 2009. ISBN 978-80-88997-42-9.

Slov-Lex, právny a informačný portál. Dostupné z URL.: <https://www.slov-lex.sk/domov>.

VRZGULOVÁ, Monika. The year 1968 in the memory of one generation. *Traditiones*, 42/1, 2013, s. 7-22, DOI: 10.3986/Traditio2013420101.

Rozhovory

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s Z. B. dňa 22. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. M. dňa 24. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. Z. dňa 27. 8. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s M. K. dňa 7. 9. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s E. P. dňa 12. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve ÚEt SAV Bratislava.

Rozhovor Ivica Š. Bumovej s L. Š. dňa 15. 10. 2018. Prepis rozhovoru je uložený v archíve autorky.

O autorke

Mgr. Ivica Štelmachovič Bumová, PhD. vyštudovala Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave, odbor história-etnológia (1999). Doktorandské štúdium absolvovala v Ústave etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave v roku 2004. Zameriavala sa na antropológiu a sociálne dejiny malého mesta. V rokoch 2004 až 2007 pracovala v Ústave pamäti národa v Bratislave a v rokoch 2007 až 2012 pôsobila v Inštitúte judaizmu na Fakulte sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti prednáša židovské štúdiá na Katedre porovnávacej religionistiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Hlavným zameraním výskumu je židovská komunita na Slovensku v 20. storočí, okrem iného sionistické hnutie, povojnový antisemitizmus, sionistické procesy, ale aj židovská rodina a židovské identity. Je autorkou jednej a spoluautorkou niekoľkých monografií a mnohých vedeckých štúdií.

E-mail: bumova1@uniba.sk